

"Dede-Korkut Oğuznâmeleri" Işığında Tarih Araştırmaları(*)- I.

KARAPAPAK (BORÇALI-KAZAK) URUĞUNUN KÜR-ARAS BOYLARINDAKİ 1800 YILINA BİR BAKIŞ

Dr. M. Fahrettin KIRZIOĞLU

Ahıska, Kars, Revan ve Gence bölgelerindeki yerli Türkler, ötedenberi "Gürcistan" denilen ülkeyi, iki bölük olarak anarlar: Merkezi *Tiflis* olan doğu kesimine "Sağ -Gürcistan" veya "Terekeme-Gürcistanı" derler ki, Avrupalı seyyahlar'ın "Georgie turque" (Türk-Gürcistanı) dedikleri ülke ¹ burasıdır; merkezi *Kutayıs* olan batı kesimine de, "Sol-Gürcistan" veya "Asıl -Gürcistan" derler. Bu deyimler, adıgeçen illerdeki halk şiirlerinde de geçer. *Kür ırmağı* boyundaki ülkede *Türkler*'in çokluk ve *İslâm* olmaları,batı kesimine "Asıl-Gürcistan" denilmesine sebep olmuştur. Bu deyim, XVII. Yüzyılda KÂTİP -ÇELEBİ ve EVLİYA-ÇELEBİ'de de görmekteyiz ². *Tiflis Vilâyeti*'ne bugün de "Terekeme-Gürcistanı" denilmesi, koyuncu ve yalıcık "Karapapak-Terekemeleri"nin burada çok kalabalık ve güçlü olmalarındandır. *Yukarı-Kür* boylarındaki "Karapapak" adlı çoğu Sünnî-Hanefî, azı "Mürüt" (Mürîd/yarı-şaman-müslüman) ve Şîî mezhebinde olan Türkler, başlıca: *Borçalı* ve *Kazak/Kazakh* adlı iki kola ayrılırlar; ve *Kıpçak Kuman-Khazar* uruğundan sayılırlar. Ekinciliğe ve yerleşik yaşayışa yeni yeni alışan bu çok yiğit atlıgöçebe "Ulus"un, II. Yüzyıl sonlarında

*) Bu küçük başlık altında, *Atatürk Üniversitesi* yakın araştırma bölgeleri olan *Kür, Aras, Çoruk* ile *Yukarı-Dicle* ve *Fırat* çevrelerindeki uruğlar ve başlıca merkezlerin tarih, etnografya, sosyoloji, dil ve folklor durumları tanıtılacaktır. İlk yazı, en doğudaki "Karapapak" denilen "Terekemeler" (Terâkime) koluna ayrılmıştır. Burada anılan hususların ve *Dede-Korkut Oğuznameleri*'nin İslâmluktan önceleri *Hazar Denizi* ile *Kızılırmak* başlıkları ve *Diyarbakır-Mardin* arasında yaşayan *Eski-Oğuzlar*'dan kaldığı yolundaki tezimizi anlamak için, bizim, *Kars Tarihi I. Cilt* (1953 İstanbul) kitabımızın görülmesi gerekir.

(1) İsmail H. DANİŞMEND, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, III. 16.

(2) *Gürcistan*'da "Açıkbaş (İmeret), *Dadyan* (Megrel) *khâlis Gurbü* itibar olunur" (KÂTİB-ÇELEBİ, *Cihannümâ*, s. 406); "Kütatıs Ülkesi"nin (İmeret'in) "asıl ismi, *Açıkbaş Vilâyeti*'dür"; "Asıl-Gürcistan'dan *Kütatıs Kal'ası*, *Çıldır*'a (Eyalet merkezi *Ahıska*'ya) iki menzil karibdür" (EVLİYA-ÇELEBİ, II. 320, 324).

Kafkaslar kuzeyinden *Borçalı-Kazak çayları* bölgesine gelip yerleşmeleri ve adlarını bu sulara vermeleri, 1064 te *Selçuklu Alp-Arslan*'ın "huzur"unda toptan *İslâm* dinine girmeleri; yaylakçı-kışlakçı yaşayışları, *Türkistan*'daki *Karakalpak-Kazak ağız* ile konuşmaları ve pek zengin halkıyatı, son derecede mühimdir. Biz, burada, yazılı belgelerdeki bilgileri ve bunların, "*Çinçavat*" dedikleri batıdaki komşuları yerleşik eski *Gogar* halkına bakışlarını, ana çizgilerle göreceğiz.

Süryani BARDESAN'dan alınma olduğuna işaret edilen bilgilere göre, *Küçük-Arsaklı* hükümdarı *Valarş* (194-216) çağında—ki, yaptırdığı "*Valarş-a-kert*" / Eleşkirt ile, şimdi Ermeni-Gregoryen Katolikosluğu kürsüsü bulunan "*Kasakh çayı* yanında" ki "*Valarş-abad*" / Eçimiyadzin'de adı yaşamaktadır—, 197 veya 200 yıllarında, *Kafkaslar* kuzeyindeki "*Barsil* / *Basil*'ler ve *Khazir*'ler (Kazar'lar), (Dağıstan-Şirvan arasındaki Demirkapı'dan ibaret) *Cor-Kapısı*'nı geçerek, hâkimleri *Venaseb* ve *Surhab* (nüsha: Surhan/Surhag) ın başbuğluğunda *Kür* ırmağını aştılar"; ve *Kür* boyları ile *Aras* çevresini vurup, yağmaladılar. Arkadan, ordusu ile yetişen "Armenya" kralı *Valarş* (Dede-Korkut Oğuznameleri'ndeki "Salvur-Kazan Khan" sülâlesinin atası "Olaş"), onları takip ederek, "*Cor-Kapısı*"ndan geçerlerken kırgına uğrattı. Fakat sonradan, aynı akıncılar ile yapılan savaşta, onların "meharetli okçuları", *Valarş*'ı okla vurarak, öldürdüler³. Aynı bahiste KHORENLİ'nin, Süryani BARDESAN'dan aldığını bildirdiği bu haberlerden önce, yeni başkent "*Valarşabad*" ın kurulduğu (Arakaz/Elegez dağı kuzeyinde Borçalı-çayı kaynaklarına yakın yerden doğup, Revan ovasında) "*Vartkes Bahçesi*"nin (batı yanından geçip Aras'a karışan ve bugün de aynı adla anılan) "*Kasakh çayı*"ndan bahsetmesi⁴, çok mühimdir. Bu, "*Barsil*'lar" ile birlikte gelen ve *Tiflis-altı*'ndan *Arakaz* / *Elegez* dağı çevresine değin yerleşen yaman-okçu "*Barsil*'lar" ın yoldaşı "*Khazir*'ler" in, "*Kasakh*" adı ile tanıdığını gösterse, gerektir.

MARQUART, *Barsillar* ile *Khazirler*'in gelişinin 197-216 yılları arasında olduğunu sanar⁵. ARTAMONOF, rusçaya tercüme edilen KHORENLİ'den bu haberi naklederken, "*Khazarlar*"ın ilk defa olarak 193 ve 213 yıllarında" bu iki hâdise ile anıldığını yazarak, *Valarş*'ın adını da, -nedense- "*Vakharşak*" diye gösteriyor⁶. D.M. DUNLOP, Onsekizinci Yüzyılda lâtinceye çevrilen KHORENLİ'nin eserinde, iki hâkimin adlarının "*Venasepo*, *Surhako*" olduğunu ve ilk akının 198 yılında yapıldığını, yazıyor⁷.

(3) KHORENLİ, II. 65; AGATHANGELOS (XIII), *Valarş*'ın yaptığı başkente hem "*Valarşabad*" hem de "*Yenişehir*" denildiğini anar. VI. Yüzyıl Bizans tarihçisi PROKOPIUS da (Bell. Goth., IV. 3), *Dağıstan-Demirkapısı*'nı "*Zur*" adı ile anar. Buradaki Türk boyu "*Sol/Çor*"lardan bu adla anılıyordu. "*Sol Türkleri*" için bk. TOGAN, Giriş, I. 55, 75, 83 174, 217. 860 ta İtil bölgesinden göçen 8 Peçenek boyundan birisinin adı da "*Çur*" olup, "*Kankar* / *Kangar*" Ulusuna bağlı idi (Akdes N. KURAT, Peçenek Tarihi, 1937 İstanbul, s. 44, 54).

(4) KHORENLİ, II, 65.

(5) TOGAN, Giriş, I. 469 n. 311.

(6) ARTAMONOV, *İstoriya Khazar*, 1962 Leningrad, s. 115.

A. Zeki V. TOGAN, II. Yüzyıl ortalarında PTOLEMEUS'un "Edil havzasında yaşayan bir kavim sıfatı ile" andığı "Sabir'ler"e komşu "Borusk'lar"ın, "Bulgarlar"ın diğer bir kolu olan Boroç-Boroçoğlu/Borçalı-lar"dan ibaret olacağına ⁸, haklı olarak işaret eder. Yine TOGAN, Arap kaynaklarında, "Edil-Bulgarları ile Khazarlar"ın mühim bir boyu sıfatıyla Barsula, Al-Borşaliye, yahut Al-Borsul adını verdikleri bir kabileyi" andıklarını; Bizans kaynaklarında bu adın, Barselia ve Barsla'lar biçiminde yazılıp; "Edil-Bulgarları rivayetlerinde Baraç, ve Kıpçak kabile adlarında Boroç-oğlu şeklinde yazılan isimlerin de, aynı kabilenin adı olduğu tahakkuk etmiştir" diyor; ve "Orta-Kür ırmağı sağında, eski Gogaren ülkesinin doğu kısmında, kendi adları ile Borçalı tesmiye olunan san-cakta Borçalular adıyla yaşamakta" olan kolun, "Kafkasya güneyine, eski Kha-zarlar zamanında geçmiş görün"düklerini; KHORENLİ'de "Barsil'k"(Barsil'ler) denilen bu kavmin, İBN KHURDADBEH'te anılan, "Khazar denizi batısında bir yerde Sasaniler'e tâbi Bor(u)cân isminde bir Melik'in" adının, İran dilince Boruç'un (Boruç'ân diye") "cemi' olduğunu zannediyorum" ⁹ diyor ki, pek doğrudur.

Kartlis-Çkhovreba'da, yukarıda anılan Valarş'tan önce, "Armenya"da kı-rallık yapan Arsaklılar'ın, son "Kartloslu Hanedanı"nı yıkarak Kartel'e hâkim olup, son Kartloslu II. Amzasp (Hamazasp) (164-182)ın kızkardeşinden doğan oğlu "Rew" (182-190) ile, Son-Arsaklı(182-300) sülâlesinin Meskheta'da yerleşerek hüküm sürmeye başladığı anlatılmakta¹⁰; ve Khazar-Barsıl akınları ile savaşlarından hiç bahsedilmemektedir. XIII. Yüzyıl sonlarında eserini yazan Ayrıvanklı MEKHİTAR'ın ermenice kroniğinde, Kartel hükümdarı Rew'in adı, "Vroyn" olarak geçer ¹¹.

Barsıl'lar, III. Yüzyıl sonlarında veya 300 yıllarında ikinci ve çok geniş bir akınla Erzurum, Muş ve Karabağ bölgelerine değin yayıldılar; Kartel'i ellerine geçirdiler. 324 te ölen Süryani rahibi (Muş'tan yetişme) Klaglı ZENOB, sonradan ermeniceye çevrilen (ve aslı kaybolan) "Daron (Muş-Bitlis-Ahlat) Tarihi"nin sonunda bu uğurda şu bilgileri veriyor: Arsaklı Aziz-Greguvar, "Büyük" unvanlı II.Tridat çağında (300 yıllarında) Hıristiyanlığı yaydı. Bu sırada, "Kuzey-Hükümdarı, bir ordu topladı ve İber Beği (Sasanlı I. Şahpur'un oğlu olup, Meskheta'da Kisra sülâlesini kuran ve son tesbitlere göre 300-362 arasında hüküm süren "Meribanes"/Mihran/Mirian) üzerine yürüdü; o da, ülkesini bırakıp kaçınca, Garin (Dede-Korkut Kitabı'ndaki "Karun-Eli"/Erzurum) şehrine değin kovaladı; ülkeyi zaptederek 48 bine yakın tutsak götürdü" Kırıl Tiridat'tan yardım dileyen

(7) D.M.DUNLOP, The History of The Jewish Khazars, 1954, New Jersey, s. 9 n. 28, 29.

(8) TOGAN, Giriş, I. 165, 456 n. 293.

(9) Aynı eser, I. 172, 456 n. 321.

(10) M.BROSSET, Histoire de la Géorgie, I. 77-78. Hükümet yılları, Gürcü tarihçilerinin son tesbitlerine göre alındı (ALLEN, A History of the Georgian People, 1932 London, s. 376).

İber Beği için, "Abahuni" (Malazgirt bölgesi) *Beği* idaresinde 30 bin asker toplandı. *Abahuni* kesimini de alan *Kuzey-Hükümdarı*, 60 bin altın karşılığında burayı boşalttı. Sonunda, "Kuzey Kumandanı ile *Kıral Tiridat*, şiddetle savaştı" *Kuzeyli Başbuğ*, *Tiridat*'ın sol-kolunu ağırca yaraladı; *Kıral* da, onun başını ikiye yarı, zaferi kazandı. Akıncılar, "Hark"(Hınıs-çayı ile *Murad*'ın kavuştuğu yer) topraklarını ve "Garin şehri"ne değin aldıkları yerleri boşaltarak çekildiler. *Tiridat* ve *Beğler*, "Aziz-Greguvar"ın (Dede-Korkut'un) yanına gelip, hep birlikte *Tanrı*'ya şükran duaları yaptılar ¹².

"Büyük" *Tiridat*'ın kâtibi *AGATHANGELOS*, bunlardan hiç bahsetmez. *KHORENLİ*(II,85), *ZENOB*'un "Daron" (Ahlat-Muş) bölgesinde yapıldığını anlattığı yukarıki savaşı, "Kuzey-Âsileri" ile Büyük-Tiridat'ın "Karkarlı(Gogarlı)lar-Ovası"nda yaptığını anarak, *Arsaklılar* ile savaşanların "Pa(r)sil'ler Hükümdarı" olduğunu belirtir; *Tiridat*'ın onları yendikten sonra "Hunlar ülkesi"ne değin" kovaladığından ve bu kanlı savaş sırasında, *Arsaklı Başkumandanı* "Mantag-Uni'li" (Dede-Korkut Oğuznâmeleri'ndeki "Kara-Budak") hanedanından "Ardavazd"ın öldüğünü; dört kumandanın birisi olan "İberler Valisi *Mihran*"ı , *Hiristiyanlığı* gizlice benimsediği için, ülkesini de bu yeni dine sokmak üzere, yerine gönderdiğini; "Pakarad" ın Süvari-Başbuğu, "Reşduni (Dede-Korkut Oğuznâmeleri'ndeki «Alp-Rustam») hanedanı Satrapı *Manacih*r ve *Amad-Uniler* (Bogduz-Aman'lı) Satrapı *Vahan*" ile, Pers'te *Ardaşir* oğlu "Sapor" (I.Şahpur, 241-272) üzerine yürümeye hazırlandığını nakleder.

Barsıllar'ın bu ikinci ve büyük akınlarının tarihini, *ZENOB*'a göre 300 den az sonra, *KHORENLİ*'ye göre de 272 den önceye(?) almak gerekiyor, diyen *ARTAMONOF*, "Armenya'ya yerleşen güçlü *Basıl/Barsıl* boyu"nun, önce III. Yüzyılın başlarında, sonra da sonlarında geldiğine işaretlerle yetinip, şöyle diyor: "şüphesiz ki *Barsıllar*, eski bir *Kuzey-Kafkas* kabilesidir"; onların varlığı burada (Kafkaslar kuzeyinde) "Hunlar"ın istilâsına değin" sürmüştür ¹³. Biz, *KHORENLİ*'deki "Sapor"u, I.si değil, II. Şahpur (310-379) olarak kabul etmeliyiz. Çünkü,

(11) M. BROSSET, H. d. l. Géorgie, I. 79 n. 5.

(12) V.LANGLOIS tercümesi, II. 351, 354-355. *KALANKAYTLI* (VII), "Büyük *Tiridat*"ın topladığı ordu ile, "Gargar (Gogar)-Ovası"nda *Kuzeyliler* ile yaman bir savaşa tutuştu"ğu; bu cenkte "Basıl Hükümdarı"nın, *Tiridat*'a karşı çıkıp, onu yakalamak için (at üzerinden) "urgan/kemend attı"ğını, fakat düşüremediğini; *Tiridat*'ın "Basıl Hükümdarı"nı "kılıçla ikiye böldü"ğünü; sonra da "Kuzeyli askerleri, Hun-Ülkesi'ne değin kovaladığı"nı ve "oradan rehinelere alıp, dostluk kurduktan sonra", *Kuzeyliler* yönünü güven altına alıp, "İran Şahu Şapukh (Şahpur) üzerine yürüdü"nü, nakleder. Bu haberlerin, *KHORENLİ*'den alındığı anlaşılıyor.

Arsaklı "Tiran/Tigran" (339-350)ın ilk yıllarında da "Kuzeyliler", *Kür* boylarına yayılmış ve "dört yıl" burada kalmışlardı. Bu *Kuzeyliler*'i "Ağuvan'k (Albanya) toprakları"ndan ancak, "Persler ile barışan *Tiran*", metbuu II. Şahpur'un yardımı ile uzaklaştırarak, "Armenyalıları rahat bırakmıyan" bu "Kuzeyliler"den kurtulabilmişti (*KHORENLİ*, III, 12; *KALANKAYTLI*- VIII).

310 yılı başlarında, daha anasının karnında iken taç giyen *II. Şahpur*, az sonra doğup, kundak çocuğu iken, İrandaki karışıklıklardan faydalanarak 310 yılı sonlarında, başkent *Hemedan*'ı işgal etmiş olan *Arsaklı Büyük-Tiridat*, oradan dönüşünde, akrabasından *Arsaklı* hanedanının "*Karen-Bahlav*" soyundan "*Kamsarakanlar*" (Dede-Korkut Kitabındaki : "Ilak-Kocaoğlu Kalbaş"lar) ı yanında getirerek, "*Şırak* (Arpaçayı boyu) ve *Araskha-Cor*" (Kağızman-Deresi) bölgelerini onlara mâlikane vererek, yerleştirmiştir ¹⁴.

KHORENLİ'ye izafe edilen "Coğrafya"da, Kafkaslar kuzeyinden *İtil* ve *Don* ırmaklarına değin uzayan "*Sarmatya*" ülkesindeki 53 boy ve oymağın adı anılırken, "*Etil* ırmağının yetmiş kolla denize karıştığı ve bunun boyunda *Barsel'ler* (Barsel'ik) in' oturduğu", bildiriliyor. Bunda, ilk üç sırada, şu uruglar anılıyor: "*Khazir'ik* (Khazir'ler), *Bukhi/Bulkhi*'ler (Bulgar'lar), *Barsel'ik* (Barselli'ler)" Yine bu eserdeki "*Sarmatya*" bahsinin sonunda, "*Kuzey'in Hükümdarı* veya *Khagan*, *Khazirler*'in *Beği* olup, Kırالیçe *Khatun*, *Khagan*'ın eşidir ki, bu *Barselliler* kavmına mensuptur" ¹⁵. deniyor. Ermenice coğrafyadaki bu son haber, bizce mühim bir meselenin çözümüne yarıyor: evlenmede "küfüv"/denklik anlayışına göre, *Khazar* imparatoru sayılan *Kaganlar*, ancak kendilerine asâletçe denk sayılan *Barsıllar*'dan evlenip, "*Khatun*" ediniyorlardı ve ancak bu soylu haremde doğanlar tahta çıkabiliyordu. Buna göre, *Barsıllar*'ın *Khazarlar*'dan önceleri iktidarda bulunmuş ve hükümdar sülâlesini çıkarmış olduklarını düşünmek, yerinde olur.

HERODOT (IV,6), bütün *Skythler'in Hükümdarı*'nı çıkararak "*Paralatae*" uruğuna "*Basilik—Skythler*"deniyor diye, kendilerinden duyduğu bir geleneği anlatıyor . Buradaki "*Basilik*" deyimini, benzerliğinden dolayı, yunanca "*Basilik*" (Şâhane/Hükümdara mensup) anlamına almamak doğru olsa gerektir; belki de, Karadenizin eski adı "Akşayana"dan "Oksen" ve Abar'dan Yunan panteonuna giren "Abaris" gibi, bu "*Basilik*" deyimini de "hükümdarlık" mecazî anlamına *Sakalar*'dan yunancaya geçmiştir.

Yukarıda anılan iki akın sırasındaki yerleşmelerden, *Kür* boyunda "*Khunân*" (Hunlar) adlı büyük bir toprakkale ile, "*Kasak*" şehrinin kaldığını, ilk İslâm fethindeki haberlerden öğreniyoruz. Bunların en eskisinde, *Kür* boyunda 646 da fethedilen yerler anılırken, *Sasanlı Anuşirvan*'ın (531-579) efsanelik imarı ile: *Gardaman* ve *Samşoldey* şehirelerini şenlendirdiği; bu *Anuşirvan*'ın (kuzeydeki) "*Türk Hükümdarı*'na mektup yazarak" savaşı bırakıp barışla yaşamayı teklif etmesi üzerine, iki hükümdarın (Dağıstan'daki) "*Barşeliye*'de buluşarak, günlerce sohbet" ettikleri an'anesi anlatılıyor; Mesleme oğlu *Habib*'in, *Orta* ve *Yukarı-Kür* boylarında barış yoluyla fethettiği yerler arasında "*Corakh* (Samşolde'nin merkez olduğu "Cor-Deresi"), *Kas-Porbis*, *Kasak*, ve *Khunân*" da

(13) ARTAMONOV, s. 131.

(14) KHORENLİ, II, 27-28, 68, 72, 82, 87, 90.

anılıyor ¹⁶. *Khazarlar*'ın akınlarını durdurmak için *Halife Hişâm*'ın "*Erminiyye Vâlisi*" tayin ettiği *Ümeyyeli Mervân*, "*Berda'a*"dan kırk ve *Tiflis*'ten yirmi fersah uzaklıkta" bulunan, ve bugünkü *Kazak-Çayı*'nın *Kür'e* karışacağı yere yakın *Kazakh* kasabasından ibaret olan "*Kasak* كسالك *şehri*"ni imar etmişti ¹⁷. Bu *Mervan*, 737 yılında, 150 binlik ordusunu bu "*Kasak*"ta topluyarak, buradan iki kola ayırıp, *Demirkapı-Darbend* ve *Daryal* geçitlerinden aşarak, *Khazarlar*'ı bozup, *Atıl* (İdil) ırmağına değin varmıştı ¹⁸.

Kür'ün güneyinde ve *Gence* ile *Akhilkelek*(Çavakhet) arasında bulunan ikiz boy *Borçalı-Kazaklar*'ın *Kasak/Kazak* kolunun doğu'da ve *Alstev* de denilen *Kazak-Çayı* boyunda, *Borçalı/ Barsıllar*'ın ise, bunların batısında ve *Debet* de denilen *Borçalı-Çayı* boylarında yerleşerek, buralara adlarını verdikleri, bellidir. Bu ikiz boydan, doğudaki "*Kazaklar*"ın, başkendi *Gence* olan *Şeddâdoğulları* (951-1088) çağında ve *Selçuklu* akın'ları sırasında *Müslüman* oldukları, şu haberdan anlaşılıyor: 1048 Eylülündeki *Pasınlar/Kaputru* (d) (Hasankale) *Savaşı*'nda , *Bizans* ve müttefiki *Apkaz-Kartel* (ikisi de Ortodoks-Hıristiyan) orduları ile vuruşan *Selçuklu* ordusunda, (şüphesiz İslâm dininde olan) "*Kazaklar*"da vardı ¹⁹. Batıdaki *Borçalılar* ise, merkezi *Debet/Borçalı-Çayı* sol kolundaki *Loru* olan Hıristiyan (Gregoryen) *Taşir-Bagrathlıları* (982-1192) ülkesinde buldukları için, Hıristiyan kalmışlardı. Bunların da 1064 yıllarında *Selçuklu Sultan Alp-Arslan*'ın bu ülkeyi fethi sırasında (anadil birliği yüzünden) toptan *İslâm* dinini benimsedikleri, şu kaynak haberinden anlaşılıyor: "*Lore ve Şamsolde*", bölgelerini fetheden *Sultan*'ın, *Loru* meliki *II. Gurgen*'in (1046-1081) kızı ile evlenmesini müteakıp, buralar halkı, toptan onun "huzuruna çıkarak, *İslâmiyeti* kabuletiler. *Sultan*, bu cihetten çok memnun oldu; hepsinin gusül ve abdest alarak temizlenmesini emretti. Kiliselerini yıktı, onların yerine mescidler yaptı. Bundan sonra *Sultan*, vakit fevt etmeden, (Temmuz 1064 ortasında) *Anı* küresi üzerine yürüdü" ²⁰.

(15) SAİNT-MARTİN, II. 335-257; PATKANOF tercümesi, 1877 Sankpetersburg, s. 35-38.

(16) BELÂZURÎ, s. 195-196, 202.

(17) BELÂZURÎ, s. 207. Basmaya esas olan yazmalarda -imlâ yanışı ile-"K-sal كسال " biçiminde yazılan ve şimdiki *Gence-Tiflis* arasında "*Kazakh*" yerindeki şehrin adının, 920 de ölen İBN- A'SAM'ın "*Kitabü Fütüh*"unda "*Kasak*" biçiminde bulunması ile, gerçeğin anlaşılması için bak. TOGAN, Giriş, I. 469 n. 311.

(18) M. K MOSKO, *Araplar ve Khazarlar*, TM, III. 150-154; TOGAN, *Hazarlar*, İA, V. 398-399. Orbelli STEFAN (SAİNT-MARTİN, II. 67), 1048 deki *Pasın* (Kaputru/Hasankale) *Savaşı*'nda, Bizanslılar ve Kartel-Apkazlılar'la savaştan *Selçuklu* ordusunda, "*Kazaklar*"ın bulunduğunu anlatır.

(19) SAİNT-MARTİN, II. 67. *Gence-Divin Emiri Şeddâdlı Ebü'l-Esvâr Şavur* (1020-1068), *Borçalı/Debet çayı* boyundaki *Borçalı-Kazaklar*'ın da hâkimi olan *Taşir*'k meliki *Bagrathlı Davit*'in (989-1046) ülkesine (*Selçuklu* akıncılarına kılavuz olup yardım ederken) girmişti. "*Topraksız*" (kundak bebeğine sarılan "öllük"süz) lakabıyla anılan ve *Loru*'da oturan *Bag-*

Dikkat edilince, Süryanî BARDESAN'dan alınma ilk haberlerde, *Valarş* çağında (194-216) "*Kuzeyliler*" (ermenice: "Hisus-ayn»=Kuzey-li, "Hisus-Azker"=Kuzey Milleti'n)den "*Khazir'ik*" (Khazir'ler) ve "*Barsil'ik*" (Barsıllar) adlı iki urukla, *Arsaklılar*'ın iki defa savaştığı anlatılıyor. Biri, *Valarş*'ın (Dede-Korkut Oğuznâmeleri'ndeki Salvur Kazan-Khan'ın babası "Olaş"ın) zaferi ile ve ikincisi de ölümü ile sonuçlanmıştır. Arsaklı *Valarş*'ın torunu "*Büyük*" unvanlı *III. Tiridat* (287-323) çağında ise, "*Garin* (Erzurum), *Abahunik* (Malazgirt), *Hark* (Muş-Bulanık)" bölgelerine değin yayılan "*Kuzeyliler Kuzey-Hükümdarı ordusu*" ile, ZENOB'a göre "*Taron*"da ve KHORENLİ'ye göre "*Karkar'açi* (Karkar'lı/Gogaren)-*Ovası*"nda "*Parsil'ik* (Parsil'lar) Hükümdarı ile savaşılmıştır. İNCİCİYAN, doğru olarak, *Büyük Tiridat* çağında da "iki büyük savaş"ın yapıldığının farkına varmış ve birinin güneyde *Murat* boyunda (Taron'da), ötekinin de *Kür* bölgesinde ve kuzeyde geçtiğini anlamıştır²¹. *Arsaklılar*'dan dede *Valarş* ile, torun *III. Tiridat* çağında "*Kuzeyliler*"den "*Khazir'ik* ve *Barsil/Parsil'ik*" (Kazak ve Borçalı) adlı iki boy veya uruğun ikişer defa yaptığı akınlardan son ikisinin, yani *Valarş*'ın torunu *Büyük-Tiridat* çağında *Taron/Muş* ve *Karkarlı-Ovası Borçalı* bölgesinde geçen iki savaşın destanı, *Dede-Korkut Kitabı*'nda II. Boy'da "*Olaş-oğlu Salvur Kazan -Khan'unğ Evinünğ Yağmalanması*" ve Anası ile Khatunu "*Boyu-Uzun Borla(k)-Khatun*" ve oğlu genç "*Oruz*"un tutsak gitmesi; ve sonradan bunların, "Kaftanınun ardı (ata iyi binmek için) yırtıklı (yırtmaçlı), yarımından kara-saçlu, sası (kokmuş/bayat)dinlü, din-düşmeni *Alaca-Atlu Kâfir*"lerin hükümdarı (Dağıstan Şavkal'ı hanedanı timsali) "*Şavkalı-Melik*"in ordusu elinden, (Daryal-Geçidi güneyindeki Kara-Kalkan/Kalkanlık bölgesinde) "*Kanlı Kara-Dervend*" önünde savaşarak kurtarılıp geri alındığını; ve oradan hepsinin "*Altun- Takhtı*"na (Revan'ın 27 Km. güneydoğusundaki başkent Divin'e) getirildiği anılarak, sonunda; "*Dedem-Korkud* gelüben boy boyladı, soy soyladı, bu *Oğuznâmeyi* düzdi" (Kılaglı ZENOB'un "*Taron Tarihi*"nde; Arsaklılar'ın Horasan kolundan "*Suren-Bahlav*" hanedanından gelme Prens "*Anak Beğ*"in oğlu ve *Küçük-Arsaklıları* ilk defa 300 yıllarında resmen Hıristiyan yapıp, "*Lusavoriç*"=Nurlandırıcı/Aydınlatan unvanı ile anılan "*Aziz-Greguvar*" ile. Kiral *Büyük Tiridat* ve Satraplar birlikte

ratlı *Davit*, *Ebü'l-Esvar*'ın kaynı idi. Urfalı MATEOS, 1040 (Kartel kronikinde, 1036) yılında "*Abussuvar*"ın "150 bin lik"(?) bir *İslâm* ordusu ile "*Ağuvan'k* ülkesine *Topraksız Davit*'ın eyaletine" girip, 400 kadar kale ve hisar alarak, bir yıl burada kaldığını"; Sonra *Davit*'in *Şırak*, *Kaban* (Nahçıvan-Karabağ arasındaki dağlık bölge) ve *Apkaz* ülkelerinden aldığı yardımcıları ve kendi askeriyile, *İslâmları* ülkesinden çıkardığını, naklede (Urfalı MATEOS Vakaayiname, çeviren Hrand D. ANDREASYAN, 1962 Ankara, I. 54). Selçuklu ordusu ile 1048 Pasın Savaşına katılan "*Kazaklar*"ın , bu sırada Gence'ye yakın *Taşirk-Bagrattıları* ülkesinden İslâmlığı benimsiyen yarıgöçebe *Kazaklar*'dan olduğu, anlaşılıyor. *Borçalılar* da, 1064 te toptan *Müslüman* olacaklardır.

- (20) EL-HÜSEYNİ, Akhbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, çeviren N. LUGAL, 1943 Ankara, s. 26; KIRZIOĞLU, Kars Tarihi, I. 336-337 n. 65.

toplularak Ulu-Tanrı'ya alkışlar,-dualar etti diye gösterdiği biçiminde anlatılmaktadır.

197-300 veya 310 arasındaki *bu dört akın ve yerleşmeden, coğrafya'da üç canlı hâtıra kaldığı* görülüyor. Bunlardan birisi, Yukarı-Arpaçayı boyundaki *Gümrü* (1924 den beri: Leninakan) kuzeydoğusundan doğan ve *Gölegiren* altında, soldan *eski Loru Kalesi* yanından geçen ve "*Çoroket*" (Çor-Iрмаğı) da denilen *Loru-Suyu*'nu alarak Sanahin-Allahverdi-Ak Tala, Sadakhlu'yu geçtikten ve Aşağı-Saral altında soldan gelen Khıram-Çayı'na kavuştuktan az sonra *Kür*'e karışan (eski:Debet-Çayı'ndan ibaret) *Borçalı-Çayı*'dır. İkisi de, Arakaz/Elegez (4095m.) kuzeyinden ve Penbek-Dağları'ndan doğarakBaş-Abaran (Abar'lar)-Mollakasım-Noraşen- Hamamlı-Eşterek (Bulgar-Kıpçak kolundan Başkırt/Eşteker'in "*İşterek Eşterek*" oymağı ile adaş) ²², Oğuzlar-Ağcakala-Valarşabad/Eçmiyadzin ve Kamerlü'den geçip, soldan *Aras*'a karışan "*Kasakh-Çayı*" (kısacası:Aras-Kazağı); ve, Gökçeğöl kuzeyindeki Şahdağı'ndan doğan Tersçay/Gedik -çayı ile, Gökçeğöl kuzeybatısındaki Hamzaçimeni dağlarından doğan Dilican-Suyunun birleşerek Talakent-Agdan ve Kazakh şehrini geçtikten sonra Poylu İstasyonu ile Kazakhlu köyü arasında sağdan *Kür*'e karışan ve bazan haritalarda (Kazakh doğusundaki "Alıstev" kasabası adından) "Ağıstafa-Çayı"da denilen *Kazakh-Çayı* (kısacası: Kür-Kazağı).

Dede-Korkut Kitabı'nda, başkent Artaksata(Iğdır'da) ve *Valarşabad* ile *Divin* (Revan'da) şehirlerinin kuzeyindeki çok güzel yaylakları ve otlakları, iri gövdeli sığır ve atları ile ünlü olup, 4095 m.lik tepesi her mevsimde karlı bulunan "*Arakaz/Arakadz*" (eski ermenice metinlerde ve bugün de Sovyet Ermenistanında resmen kullanılıyor) ve Türkler'ce, "*Alages/Elegez*" (1475 te yazılan "Kitab-i Diyârbekriyye" ve h. 1286,1869 da Türkiye-İran hudut tashihi komisyonu azâsından M. KHURŞİD Paşa'nın bastırıldığı "Seyâhatnâme-i Hudûd" kitabı ile Revan ve Kars yerlileri ağzında) denilen tek volkanik ve ormanlık dağa, hem "*Göksü-Gözel Kaba-Dağ*", hem de "Kış'da, Yaz'da Karı-Buzu Erimeyen *Kazılık -Tagı*" deniliyor (I. Boy). Doğusunda, ormanlık ve iri ayılları ile tanınan "*Abaran*" (Abar/Avarlar) bölgesi ve merkezi "*Baş-Abaran*" adı, Türk-Abar(Avar) uruğu ile ilgili olan; ve yukarıda anılan *Aras-Kazağı Çayı* da *Khazar/Kazak* urununun hâtırasını taşıyan bu dağın, *Dede-Korkut Kitabı*'ndaki "*Казилъ-Таги*" adı, herhalde, II.—III. Yüzyıldaki "*Venaseb ve Surhab/Surhak*" adlı iki hâkim/başbuğ idaresinde gelen "*Khazir'ik ve Barsil'ik*" (Khazır'lar ve Barsıl'lar) uruglarından birincisinin hâtırasından kalmadır. Artvin-Gökçeğöl arasındaki eyalet adı "*Gorar'et Gugar'et*" in, *RL*" değişimine uğrıyarak "*Gogal'et*" diye anılması gibi, *Dede-Korkut Kitabı*'nda da bu dağın "*Khazır'ik*" (Khazır'lar) adı, zamanla "*Kazıl'ik*" biçimine girmesinden, böylece anılmıştır.

(21) V. LANGLOIS, II. 125, sŭtun 2, n. 1.

Yine *Dede-Korkut Kitabı*'nda, *Arsaklı Hükümdarları*'nın, *Dırsa(t)-Khan* (Tiridat/Terdad) ile Eşinin (I.Boy), "*Salvur-Kazan Khan*" ile Eşinin (IV. Boy), Beğler'den: "*Kan-Turalı*" ile Eşinin(VI. Boy), "*Bagul*" (Bakur) ile oğlu "*Amuran*"ın (IX.boy) ve "*Uşun-Koca*" oğulları "*Sakararak*" ile "*Akararak*"ın (X. Boy) bindikleri cins ve en makbul atlar için, "*Yelisi-Kara Kazılık-At* آت قراضیق آت " deniyor; ayrıca, (Demirkapı-Şirvan hâkimi ve savaşta Sağkol Kumandanı) "*Kayan-Salçuk oğlu Delü-Tondar*"ın, "*Dönebilmez Dolak-Avrar*"ın (VII. Boy), "*Alp-Rustam*"ın (XI. Boy) ve hattâ "deniz-kulunu" sahibi Başvezir "Inak" (Takatir) "*Bayarak*" (Bagarat)ın, "*Kazılık-At*"lar besleyip, bindikleri (XII. Boy) anlatılıyor.

SAİNT-MARTİN'in, KLAPROTH'tan naklen ²³, "*Ktsia* (Khıram) ve *Ince*" çayları boyunda yaşayan ve "bir Türk lehcesi (birinci -şahıs zamirine "Men" diyen Kazak/Karakalpak ağzı) ile konuşan kalabalık "*Kazaklar*"ın, Apkaz Kırallı II.*Görgi* (1072-1089) çağında *Kür* boyuna yerleştikleri bilinen başka bir "*Tatarlar kabilesi*"nden geldiklerini yazması ²⁴, yanlıştır. Bugün *Kars İli*'nin: *Çıldır* ile *Arpaçay* ilçelerinde yerli ve *Merkez/Kars*, *Susuz*, *Selim* ve *Ardahan* ile *Göle* ilçelerinde (1920 den sonra gelme) göçmen olarak yaşayan Sünnî "*Karapapaklar*" gibi, bugün *S.S. Gürcistan Cumhuriyeti*'nde ve *Kuzey-Azerbaycan*'da da (S.S. Ermenistan'dakiler 1946 da buradan kış ağzında sürülmüş ve sağ kalanlar Azerbaycan'ın *Kür* boylarına yerleşmiştir), en büyük ölçüde ileri koyunculuk, yalıcılık ve sığır besiciliği yaparlar; en güzel kaşar ve gravyer peynirini çıkarırlar. Aşağıdaki belge, *Borçalı-Kazak* ikiz boyuna mensup olup, "*Terekeme*" de denilen "*Karapapaklar*"ın, XVI. Yüzyılda *Osmanlı* idaresine geçmeden önce, çok kalabalık sürüleri ve güçlü göçebeleriyle bütün *Doğu- Gürcistan/Kartel* ülkesini nasıl yağmalayıp, harâca keserek bunalttıklarını, anlatır. :

Kuzeyde "*Dâmen-i Kûh-i Alburuz*" (Kafkas-Dağları etekleri, Âşık-Garib'in de Terekeme Yaylağı diye öğdüğü "*Kara-Kalkan Yaylakları*"), güneyde, (Revan-İli'nde Arpaçayı solundaki) "*Şarabkhane ve Çukursa'ad'a* (Takatir Ovası'na), (Gence'deki) *Karabağ* ve *Gökçedenize* (Gökçeğöl'e) değin yayılan «kara-çadırlu» göçebeleriyle, sürüleri ve yalıkları ile dolaşan "*Kazaklar Oymağı*"nın padişahzâdelerine, *Nazar-Khan* derler. Begaayet Ehl-i Sünnet ve pârsâyî-rûzîgâr (çağın en sofı ve pek dindar kişileri) olup" *Hanefî* mezhebine bağlı bulduklarından, cemâatle Cuma-Namazı kılarlardı (bu yüzden, Şirvanlılar gibi Hanefî mezhebinin gereklerine uymak için, idareleri altında buldukları Şî'î Safavîlere "*Sakal-Vergisi/Sünnî-Vergisi*" adı ile ayrı bir vergi bile öderlerdi).

"Farz ü kifâyeti, *gazâ ve mevâcib-i cihâd*ı pîş-nihâd-i himmet edüp, *Gürcü Keferesi'ne akın salup*, *Aznavurlar*'ın (soylu sipahilerini) güdâşte-i şem-

(22) TOGAN, Başkırt, İA, II. 330-331.

(23) SAİNT-MARTİN, II. 219 n. 6 (KLAPROTH, Reise in den Kauskasus und nach Georgien, Tom. II, p. 174-175 ten).

şir-i tedbîr; ve ezvâc ü etfâllerin, esir etmekle ma'ûş eder bahadur ve pehlevân tâife idi. Çün Gürcü -Keferesi, Kazaklar'un dest-i tetâvüllerinden dermânde ve nâşekîb kalmak ile, Şah Tahmâsb'a (1524-1576), her sene onsekiz bin tuman (180 milyon İran parası) olur, her sâl irsâl eyliyeler; şol şartile ki, Kazaklar'ı sürgün eyleyüp, emâkin-i ba'îdeye ilete. Şâh dahi, bu kavî ü karâr -dâd üzere (1555 te "Amasya Barışı" ile Osmanlı/Türkiye-İran sınırları kesildikten sonra) Kazaklar'ı sürgün eyleyüp" ordu gücü ile toptan yurtlarından çıkarttırarak, "Khorasan"-daki (Sünnî Özbekler'in akınları yüzünden ahali kaçmış bulunan) boş yerlere yerleştirmeye götürüyordu. Böylece, sürgün kolları "Kazvin" bölgesine (İran başkentine) yaklaştıkları sırada, "Kazaklar'un Khanı ve şehzâdeleri olan Bedreddin Beğ" in, mürîdi bulunduğu (Nakşibendî Tarikati ulu'su) "Lekzistân (Dağistan)da Şeykh-Emîr nâm aziz (ki), yüz bin muhib ve mürîde mâlik idi." (İslâmlik aleyhindeki) bu sürgünü duyarak, Şah'a iki satırlık bir "şukka" yazıp, Kazaklar'ı yurtlarına göndermesini dilediği gibi, o gece de onun rüyasına girince; Şah-Tahmâsb, "Şeykh'un âb-i-rûyuna afv-eyleyüp; gerü Kazaklar'ı mevâtın-i asliyye ve emâkin-i vasliyyelerine rukhsat-ı ric'at vermişdür." Bundan sonra başka sıkı tedbirler ile, Kazaklar'ın Gürcüler ile iyi geçinmesini sağlıyan Şah -Tahmâsb, koyu Sünnîliliği ile tanınan Bedreddin Khan'ı, "zindân-ı sarîhe mahbûs etmişdür" 25.

Yukarıki kaynak haberinde anlatılan kalabalık, çok güçlü ve Kartel'e hâkim durumlarından dolayı Tiflis Vilâyeti'ne "Terekeme-Gürcistanı" dedirten Borçalı-Kazaklar arasında, Şâh-Tahmasb'ın Bedreddin Khan'ı mahbus tutması ve türlü baskılarla, rütbe ve unvanlar vermeler yüzünden, eski koyu-Sünnîlik geveşemiş ve İran Şi'îliği yayılmaya başlamıştır. Bu yüzden adıgeçen Bedreddin Khan'ın "Nazar-Khan" unvanlı oğlu "Kazak-Khan", Şi'îliği benimseyerek, ancak bu sayede "Ulus"unun başında kalabilmiş ; ve 1580-1587 arasında sekiz yıl boyunca Sünnî Osmanlılar ile pek güçlü mücadeleler etmişti 26.

7-8 yıl boyunca Osmanlı eyaleti "Tiflis etrafın khârâb edüp, kurâ ve mezâri'ün şen ve âbâdân olmağa komayup", köylerdeki kışlık dirlikleri bile yağmalıyan Şi'î Türk Göçebeleri'nin en güçlüsü ve kalabalığı olan "Kazaklar"a, 8 Mart 1585 günü, Tiflis ile Loru Beğlerbeğileri, ansızın, ve henüz kışlakta toplu buldukları sırada, "Akça-Kal'a kurbünde Paydar-Kışlası"nda (Borçalı-Çayı ve Khıram-Suyu kavuşağı ile doğuda Kulp'tan geçen İncesu arasında) bir baskın yaparak, "başları olan Nazar-Beg nâm mülhid" ile vuruşarak, ancak "Sancak Alemleri"ni alıp, "Nazar -Beg'ün oğulları ve ehl ü iyâlleri elegirüp, esir" alabilmişlerdi 27. Osmanlılar'ın Revan İli'ni de fethinden sonra "Nazar-Khan"

(24) SAİNT-MARTİN, II. 219 n. 6.

(25) 1584 te Loru ve Akça-Kal'a'yı fetheden Osmanlı ordusunda Sefer-Kâtibi olan Ta'likizâde SUBHÎ, Târihçe, Topkapusaray-ı-Revanköşkü, Küt., Sayı 1300, y. 19b-20a.

(26) Dr. B. KÜTÜKOĞLU, Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri, 1962 İstanbul, I. 106, 134, 138, 187.

unvanlı bu "Kazak-Khan", artık *Safaviler*'den yüzçevirerek, 28 Ağustos 1587 günü Osmanlı Serdarı Vezir *Ferhad Paşa*'ya gelerek, törenle itaat etti; ve yukarıda anılan *Aşağı-Borçalı*'da ataları mülkü olan "Akça-Kal'a nâm vîrânesin ta'mir ve termime müte'ahhid olup" orduya da büyük hizmetlerde bulunduğundan, bütün *Borçalı-Çayı* boylarını içerisine alan "Loru Eyaleti"ne, "Nazar Paşa" adı ile *Beğlerbeği* tayin edildi ²⁸. Böylece, doğuda *Gence/Karabağ* ülkesine tâbi "Kazaklar" dışındaki bütün "Borçalı-Kazaklar" Osmanlı idaresine geçip, huzurla ve yeniden Sünniliğe döndüler.

Borçalı-Kazak ikiz boylu "El"e, "Kara-Papaklı" adından kısaltılmış olarak "Karapapak" denilmesi, 1502 de Sünnî *Akkoyunlular*'ın yıkılışı üzerine Şi'i *Safaviler* idaresinde Erdebil-Şi'aliğının yayılmaya başlaması ile *Şah İsmail*'in, kendi babası *Şeyh -Haydar*'ın müridlerine giydirdiği 12 İmam'ın adı yazılı 12 dilimli "Taç" adlı kızıl-kavuklar"ları ²⁹ giymeyip, yani "Kızıl-Baş" olmayıp, Nakşibendî tarikati Şeyhleri olup, Dağıstan'da oturan "Kara-Börklü" adlı *Kıpçak/Kuman Komuk* boyundan yukarıda adıgeçen "Emir-Şeykh" in oradaki müridleri gibi, Sünniliklerini belirtmek üzere ısrarla "kara-papak" giyinmelerinden ve *Safaviler*'e bunun için "Resm-i Sünnî" adlı vergiyi vermelerindendir. Bugün bile, *Akbaba* ve *Gence* ile *Revan*'ın Şi'i *Terekemeleri*'nden (arapça: Türkmen'in çokluk biçimi "Terâkime"den bozma adla anılan Azerbaycan köylü ve yarıgöçebeleri) ayırt edilmek için, Sünnî *Borçalı-Kazaklar*, "Karapapak" adını hemen anarak, bununla öğünürler. Resmî Safavî tarihinde, h. 985/1577 vak'aları arasında, Dağıstan'daki "Lezgi ve *Karabörk tâifesi*'nin *Şirvan sipahileri torunlarının kahlıtsı olduğu*", belirtiliyor ³⁰.

Safavî tarihinde, 1588 de *Osmanlılar*'ın *Gence*'yi fethi üzerine, "kendi Eli ile Osmanlı hizmetine giren *Kazaklar*'dan *Nazar Sultan*" ile komşuları "Şem-seddinlü (Orbelli/Şamsoldeli) ve *Karamanlular* (Sevord'ik/Sabirler)" için, mürted anlamına türkçe "Dönük" deniyor ³¹. Loru *Beğlerbeği* *Nazar Paşa* ölünce oğlu *Mehmed*'e "Paşalık" rütbesi ile, vilâyeti verilmişti. Türkiye'deki Celâli ve Yeniçeri İsyânları yüzünden, 1590 da muahede ile verdiği yerlerden *Tebriz*, *Revan* ve *Gence*'yi kolayca ele geçiren I. *Şah Abbas*, ordusu ile 1606 da *Loru*

(27) Mühimme, LVIII, 293.

(28) RAHİMİZÂDE, Kitâb-i Gencine-i Feth-i Gence, İstanbul-Üniversite Küt., TY, sayı 2372, y. 23b-24a; M.ÂLİ, Kühnü'l-Akhbâr, IV. Cilt, Nuri Osmaniyet Küt., Sayı 3409, y. 363a.

(29) W. HİNZ, Uzun-Hasan ve Şeyh Cüneyd, çeviren T. BIYIKLIOĞLU, 1945 Ankara, s. 65-66.

(30) Âlem-Ârâ, I. 232, 236-237. *Kars İli*'ndeki *Karapapaklar* 1925 te şapka giyimine değin, kıvrıcık tüglü kuzu derisinden kara kalpak giyinirdi. Kalpak veya palto/arkalık yakası yapılacak kuzu derisinin tügleri kıvrıcık olsun diye, şuna dikkat edilirdi: Koç-katımında karakoç'tan döl alan koyun doğururken, önceden hazırlanmış bir bez veya keten gömlek, "çere" denilen doğum-suyu üzerinde bulunan kuzuya hemen kapatılır ve anasının bunu yalayıp kıvrıcıklığını bozmaması gözetilirdi. Böylece, ancak üç gün anasını emen kuzucuk kesilir, eti yenir; ve kıvrıcıklığı artık bozulmıyacak derisi de sepilenip (dabâğ edilib), "papak" veya yaka yapılırdı.

Kalesi önüne gelince, *Begdilili Mehmed Beg* aracılığı ile suçlu sayılmamasını dileyen "*Mehmed Paşa Kazaklar*", kaleyi hemen teslim ederek, *Kızılbaş "Tac"*ı giydi ve yerinde kaldı. Fakat, (dedesi Bedreddin Beğ gibi) her zaman "*Kazaklar tâifesi*" ile "*Kartel Gürcülerinin* mallarını açıktan veya gizlice yağmalatıp, çoluk-çocuklarını tutsak ettirdiği" için (asıl sebep, yaklaşan Osmanlı ordusu ile gizlice anlaşmasının sezilmesi ile) 1612 yazında *Şah Abbas*'ın buyruğu ile idam edilerek; *Loru Beğlerbeğliği*, "*Khan*" unvanı ile birlikte, kardeşi *Mustafa Beğ*'e verildi. İki yıl sonra da Sünniliğinden "babası gibi, *Osmanlılar*'a meyledişinden, 1614 te (çağrıldığı bir dernekte hile ile) *Şemkür*'de, oranın hâkimi "*Şemsedinlü Delü-Mehmed*" in eliyle öldürtülmüş ve "*bütün Kazaklar tâifesi dönük*" sayıldığından (Sünniliğe bağlı ve Osmanlı'ya dost olduklarından), "serhadde onlara güvenilmez" denilmiş; Kızılbaşlık'ta karar kılıp, 1603 te *Revan* kuşatması sırasında *Şah Abbas*'ın hizmetine giren ve (Nazar-Khan hanedanından olmayan) "*Kazaklar'dan Şemsi*"ye "*Khanlık*" rütbesi ile birlikte "*El'in Beğliği*" ve *Loru* valiliği verilmiş; (herhalde süpheli görülen Sünniliğe bağlı Kazak oymakları ile birlikte sınırdan içeride olan) "*Kazak-Khan Çerkes*"e de, *Şirvan* (Şamaki) *Beğlerbeğliği* *tevcih* edilmiştir ³².

Burada, *Borçalı-Kazaklar* ile ilgili mühim bir noktaya da dikkat etmek gerekir. "*Kazak-Eli*"nin Elbeğleri unvanı "*Nazar*"ın, *Nazar Paşa*'yı görmüş ve "*Kazaklar*"ın ileri gelenleri ile konuşmuş bulunan Ta'likizâde SUBHÎ'nin anlattığı "*Kazaklar Oymağının Pâdişâhzâdeleri'ne Nazar-Khan, derler*" sözü, doğrudur. 1578 Şubatında *Gürcistan* ve *Şirvan Beğleri*'ne yazılan "istemâletnâmeler"den, *Avar Hâkim*'lerinin unvanlarının "*Nusal-Khan*" olduğunu ³³, *Kaytak-Khanları*'na hep "*Usumı*" ³⁴ ve Temür çağında 1395 ten beri "*Gazi-Kumukluk*" hâkimlerine Dede -Korkut Kitabı'naki "*Şavkali-Melik*"in aynı olan "*Şavkal شوقل*" ³⁵ unvanının yazılı kaynaklarda geçtiği biliniyor. Bunlar gibi, *Kür* boylarındaki *Borçalı-Kazaklar*'ın El-Beğleri unvanının da çok eski olduğu, anlaşılıyor. V. Yüzyılın yarısında *Çavakhet*'te *Akhulkelek* yakınlarında *Çunda* şehrinde oturan *Gugark Eristavı "Nasar"* ile, *Alget-Çayı* boyundaki *Birtwis*

(31) Âlem-Ârâ, I. 406, 417.

(32) Aynı eser, II. 716, 856, 882, 1060, 1061.

(33) Mühimme, XXXII, 312, 456.

(34) Mühimme , XXXII, 312(6 Safer 986/14 Nisan 1578). Dağıstan Hâkimi "*Şamkhal*"a ki, "*Kumuk/Konuk* (Kıpçak)"ludur, "Nâme-i Hümayun"da hep "*Cenâb-i Emâret-Meâb*", ona tâbi İlbeğlerinden: Kabartay "*Mirzâ*"sına ve Kaytak Hâkimi "*Usumu*"ya, Tabasaran Hâkimi "*Masum*"a ve *Şirvanşahlı* Ebübekir-Mirzâ'ya da derecelerine göre "*Cenâb*" hitabı yazılıp, şunlara da "*Hüküm ki*" diye Osmanlı "*Sancakbeği*" derecesinde hitab edilmiştir. *Tümen/Kazı-Kumuk* Beği "*Sultanay*" *Komuk* Beğleri'nden Kara-Budak, *Komuk* Beğleri'nden Khalil, (Kuzey) *Komuk* Beğleri'nden İsmail, *İçkerü-Çeçen/Boynak* Beği Mehmed, *Avar* Hâkimi "*Nusal*", *Tuva* Beği Til-Ahmed, (Güney-Kaytaklı) Boybeğlerinden Khalil, Gazi-Mirzaları'ndan *Karaşay* (Karaçay/Balkar) Mirza, (Aşağı-) Tabasaran Hâkimi Gazi (Mühimme, XXXII, 551/2 Zilhicce 986; Mühimme, XLIX, 421/17 Cumadelâkhir

(Bertis) kalesi kumandanı olup *Temür* çağında (1401 yıllarında) anılan "*Nazar* veya *Nazal*"ın ³⁶ adı ile, bizim *Borçalı-Kazaklar*'ın hanları unvanı "*Nazar*"ın ilgili olduğunu sanıyoruz. Dağıstan'da Avar-Khanları unvanı "*Nusal*" ile bu "*Nazar*"ın münasebeti de, uzak olmasa gerektir.

Borçalı-Kazak Eli'nin XV.Yüzyılda *Osmanlı* idaresindeki yaylak ve kışlakları olan yerler, eski *Gogaren/Gugar*'k Eyaletinin doğu kesiminde olup, 28 Temmuz 8 Ağustos 1584 te *Loru Kalesi*'nin imarı ile kurulan "*Loru Eyaleti*" içerisinde alınmıştı. Buranın Sancak ve "Nahiye"leri ile boy ve oymak adlarını da *Osmanlı* belgelerinde bulabiliyoruz. Bunların 12 oymaklı olduğu ve Aşağıdaki

991, Mühimme, LI, 10/7 Şaban 991; Mühimme, LXI, 41/4 Receb 994). Bunlardan, bazen (80 bin asker çıkarabilen) *Komuk* Hâkimine, "*Ulu-Şamkhal*" da denilmektedir.

Dağıstan bilginlerinden Küre'li Mirza HASAN, oranın yerli hâkimleri sülâle unvanları için şu bilgileri veriyor: İlk islâm fethinden beri, "*Komuk*" şehri" hâkimine "*Şamkhal*" "*Kara-Kaytak*"larınkine "*Usmı*", "*Tabasaranlar*"ınkine "*Masum*", başkendi "*Khunzak*" Hunoğulları olan "*Avarlar*"ınkine "*Nusal*" denir (Âsâr-i Dağıstan, 1903 Baku, s. 32-34). Bu bilgiler, *Melikşah* çağında 1090 yıllarında yazılan arapça *Demirkapı* tarihinin XVII. yüzyılda Şirvan'da yapılan türkçe tercümesi "*Derbendnâme*"den (1851 Kazan, Mirza KÂZİM-BEK neşri, s. 8-9) alınmıştır. Dağıstan'dan 1921 de İstanbul'a gelip yerleşen Kuyumcu-meskûkât mutahassısı Ş. EREL, bu bilgileri tekrarlar (Dağıstan ve Dağıstanlılar, 1961 İstanbul, s. 34-35).

(35) Nizâmeddin ŞAMÎ, Zafernâme, çeviren N. LUGAL, 1949 Ankara, s. 200. W. BARTHOLD (Dağıstan, İA, III. 454), Şerefeddin YEZDÎ Temürnâmesinde de, Dağıstan'ın en ulu hükümdarı "*Şavkal* شوقل " unvanı ile anılmasına işaretle, *Kazı -Kumuklar*'ın *Şamkhal* ünvanları için de arapça işkikaklar uydurulmuştur diyerek şu gerçeği belirtiyor :

"Bedihidir ki, *Kazı-Kumuklar Beği*'nin unvanının en eski (X.-XI. yüzyıllarda Kiyef'te yazılan) *Rus vesikalurı* ile, Şerefeddin YEZDÎ'de de aynı şekilde -Şavqal شوقل görülmesinin bir tesadüf eseri olmadığı âşikârdır. *Ruslar* ile *Farstar*'ın birbirinden habersiz olarak, *Şamkhal*'ı *Şavkal* şeklinde tahrif etmişecekleri bedihidir."

Biz buna, *Dede -Korkut Kitabı*'nda, Dağıstan Hükümdarı *Komuk/Kıpçaklı* soyundan "*Şavkal*"ların unvanının, neden "elifsiz" ve "*kaf* yerine *kef*" yazıldığını belirtmek için, şu örnekleri ekliyeceğiz :

a- Edirneli Kurtzade Şeyh Vâlihî, 1579 *Kars Kalesi* imarını görmüş ve bu kaleye konulan manzum "Tarih Kitabesi"nde, şehrin adını, İBNÜ'L-ESİR ve Anılı Kadı BURHANEDDİN'deki قمرس gibi, elifsiz olarak " *Q-mrs* " yazmıştır (KIRZIOĞLU, *Kars Tarihi*, I. 528). Bu imlâ, bugün bile yaşlı Mollalar, bilhassa Tebrizliler, Ahıskalılar, Revanlılar tarafından böyle yazılmaktadır; eski "Mecmua" ve "Cönkler"de de, bu imlâ görülür. Bilhassa "*İcâzetnâme*"lerin çoğunda: *Kars*, *Şavşat*, *Kağızman* (ilk hecede), *Karabağ* (ilk hecede) adları "elifsiz" yazılıdır.

b- Farsçada "*kaf*" sesi olmadığından, birçok yer adlarının "*kef*" ile yazıldığı ma-lûmdur: *Kâşgar*, *Kâbil*, *Kâkhet*, *Kârtel/Kârtıl*, *Badkû* (Baku), *Barküşad*, *Portakâl* (Portekiz), *Makâ*, *Moşkâ* (Moskû/Moskof) (Âlem-Ârâ, II. 1182-1184, 1200-1201 "Fihrist-i Nâmhâ").

şu 6 oymağın *Kazak* kolundan; 1. *Kazaklar*, 2. *Paydar*, 3. *İspirli* 4. *Demürçi-Hasanlu*, 5. *Çekvanlu*, 6. *Nehri*; ve *Yukarı*'daki şu 6 boyun işe *Borçalı* sayıldığı anlaşılıyor: 1. *Akh-Tala* (Ak-Tala, bir "Tala" boyu da, Dağıstan-Şirvan-Kakhet arasında "Çarlar" oymağı ile birlikte yaşar), 2. *Uzunlar*, 3. *Gölegiren* (bunların bir kolu, Malatya-Amasya arasında 24 boylu "Danşimendlü-Eli" içinde idi), 4. *Taşir/Taşır*, 5. *Penbek*, 6. *Arpalu* (Arpaçayı başlarında ve Kars-Arpaçayı ile, Nahçıvan-Arpaçayı'na adını veren boy ³⁷).

III. Murad'ın tuğrasını taşıyan ve 1587-1590 arasında yazılan "*Loru Vilâyeti Dirlik Defteri*"nde, bu Beğlerbeğiliğin 5 *Sancağ*'a ayrıldığı; ve verilen köy ile yaylak adlarından, ilk dördünün hep *Debet/Borçalı-Çayı* boyunda ve sonuncunun da, adını verdiği *Arpaçayı* başlarında bulunduğu tesbit ediliyor. Kuzeyden güneye ve doğudan batıya doğru bu Sancaklar ve Nâhiyeler (Kadılık/Kazâ yoktur) şöyledir ³⁸ :

I. Akh-Tala Sancağı: 1. *Akh-Tala* (Nefsi Akh-Tala, Küçük-Akhtala, Moşuluk, Boklu-Kilise, Khaçsud köyleri burada); 2. *Sanahin* (Üçkilise, Karaboya, Çorçekân, Keklik-Kendi, Mirza-Bağı köyleri burada); 3. *Khaşurtı* (Purud, Komrakhaç, iki Kazan-Künbed, Baysonkur, Tuman-Kendi, Aşağı ve Yukarı Benefşe-Çayı, Kızılkaya, Köşeret, Kozman, Mağara köyleri burada) adlı 3 nâhiyede, 20 si harabe, 45 köy var; yaylak yok.

II. Taşir Sancağı (ovalıktır): 1. *Taşir-Abad* (Ovası) (Yukarı ve Aşağı Çığalu, Kârbansaray, Kuyumcu-Kendi, Budak-Kendi, Sınık-Kilise, Koşa-Bulak, Kırk-Bulak, Kara-Bulak, iki Çardaklu, Balıklı, iki Çorak, Sarı-Kal'a, iki Kara-Kal'a, İd-Kilise, Türk-Dere, Beg-Kendi burada); 2. *Sırça-Abad* (Sırça Ovası), (Çermelü burada) adlı iki Nahiye dir, yaylak yok.

III. Loru Sancağı : 1. *Loru* (Göl-Ekrek, Çala, Dölbendlü, Varta-Pulur, Yassıköy, Vank, Viran-Loru, Çekreşen, Celâloğlu, iki Ovanes-Kendi, Otarşen, Emreköz buradadır); 2. *Uzun(lar)* (Çarçı, Balıkçı, Çaku, iki Boğos, Çakurı, Bekavur, Kirebaş, Yalançı-Mirza, Molla-Yasin, Makaret burada); 3. *Gölegiren* (Gölegiren, Tarımtak, Piri-Kendi, Sanaçukh, Akhbat, Khata, Vereköyü, Vahaki burada); 4. *Tasık* (Taçana-Sor, Ekedak, Ercasan, İğiki, Südebadink burada) adlı 4 nahiyesi vardır. Bu sancakta, 48 i ıssız, 28 i mamur 76 köy, 4 mezra'a, 5 yaylak, 3 doğan/şahin yuvası vardır. Yaylak dağları şunlardır: 1. Loru-Kal'ası karşısında *Lelver-Dağı*; 2. *Tasık* ile (güneydeki Dilican'a doğru) *Hamzaçimeni* arasında *Eğritiş-Dağı*'nı "kadimden *Kazak Cemâ'ati* yaylar imiş" 3. ve 4. *Çıbıklı-Dağı* ve (Dede-Korkut Kitabı'nda geçen) "*Yaylak-ı Ağlayan* ki, hudûdu *Karakhaç-Gedügi* nâm mevziden, *Penbek* ile *Loru* mâbeyninde vâkı' olan *Dival-Gedügi*'ne

(36) M. BROSSET, Histoire de la Géorgie, I., 183, 185, 200, 675.

(37) Mühimme, LVIII, 293 (8 Cumâdelü'lâ 993/8 Mayıs 1585); "Vilâyet-i Loru Tımar ve Ze'âmet Defteri", Başbakanlık Arşivi-Tapu, Sayı 769.

müntehi olur. Yaylak-ı mezburunğ *Taşır* ve *Loru* câniblerine akar-bakarına mutasarrıf olan *Penbek*; ve *Olapurt* câniblerine akar-bakarına *Penbek-Sancağı Beği* mutasarrıf olmak üzere kaydolunmuşdur (yıllık geliri 12 000 akça)"; 5. *Taşkesen-Dağı* yaylağı, *Loru* ile *Penbek* arasındadır.

IV. *Penbek Sancağı*: 1. *Güney Penbek* (Beg-Kendi, Boz-Abdal, Güngörmez, Kömürlük, Aşağı ve Yukarı-Sarımsaklı, Almalu, Kara-Tur, Çıbıklı, Güneyli, Şalurküd, Arçud, Yenice köyleri burada); 2. *Kuzay-Penbek* (iki Khozabın—adaşı, Çıldır'da Karsak /Khozabın gölü kıyısında da var, sonundaki"ın" eki Bulgar türkçesinde oymak/boy adları sonuna gelir—, Sandal Kışlağı, Paşacık, Derbas, Hamamlı, Koca-Beçen, Kürd-Kışlağı, Pire-Kendi, Armudluk, Mirza-Ali köyleri burada); 3. *Hamzaçimeni* (Sarı-Sofu, Khumarıs, Üleşek, Tekürans, Akhırzaman, Kürd-Kışlağı burada); 4. *Sarıyar* (Borçalı, Kanberoğlu, Tekelik, Almalık, Başkend, Şorak-Dere, köyleri buradadır; vaşak, zerdeva ve sanğsar çok avlanır); 5. *Kuzay-Olapurt* (Kazan-Kendi, Gök-Yokuş, Bulaklı, Tezeklü, Kaltakçı, iki Çandar, Bakhşayışlu, Çapük, Deve-Boynu, Çördükoğlu, Taççılı, Khızanoğlu, Kurdbegoğlu, Paydar, Koçu-Kendi, Kazanlı köyleri burada); 6. *Güney-Olapurt* (Nefsi-Güney, Deliklü köyleri burada) adlı 6 nahiyesi vardır. *Penbek Sancağı*'nda 84 köy, 9 mezre'a, 3 yaylak vardır. Yaylakları şunlardır: 1. *Ağlagan-Dağı*'nın *Penbek Sancağı* ve *Olapurt Nahiyesi* "hududu, *Sarıyar* başından (batıdaki) *Arpalu*'ya aşan gedükten *Çıbıklı*'ya ve andan *Penbek*'e tâbi *Dıval-Gedügi* nâm mahalle müntehî olur." 2. *Hamzaçimeni* ve *Yuvataş* yaylakları "hududu, *Hamzaçimeni* üstünde vâki (Karakoyunlu padişahı hâtırasını taşıyan?) *Cihanşa-Gedügi*'nden, *Khozabın* başına müntehi olur." 3. *Gelinkaya* ve *Sultanpınarı* yaylakları, *Penbek* ile *Olapurt* arasındadır; burada "*Kutlug-Tepe*" köyü vardır.

Osmanlılar'ın h. 1140(1728) yılından kalma son *Tiflis Eyaleti* tahrir-defterinde, 1590 daki *Tiflis-Göri-Tumanıs-Loru* gibi 4 Vilâyet birleştirilerek, 6 büyük Sancak gösteriliyor. Bu sıradaki *Tiflis Eyaleti*'nden şu yerler, *Borçalı-Kazaklar* (Karapapaklar) bölgelerine aittir³⁹: *Merkez Tiflis Sancağı*'nın "*Baratlu*" (gürcüce: Sa-Baratyano) Nahiyesi güneyindeki "*Paydar*" ve 80 köylü "*Demürçi-Hasanlu*" Nahiyeleri; 1. *Loru* (Merkez), 2. *Taşır*, 3. *Penbek* Nahiyelerini içine alan *Samkhorut Sancağı*; 1. *Ağca-Kal'a*, 2. *İnce* (Kulp) 3. *Çavdar*⁴⁰ ve 4. "*Türk*" adlı⁴¹ Nahiyeleri içine alan "*Ağca-Kal'a Sancağı*"; eski "*Kangar'k/Aşoç'k/Kangar'ni*" ve III. Murad çağındaki "*Arpalu Sancağı*" yerindeki "*Kaygulu-Sancağı*".

(38) Başbakanlık Arşivi-Tapu, 769 sayılı defter, y. 1b-6a, 8b-12a, 14b-32a, 36b-38a, 39b-640b.

(39) Başbakanlık Arşivi-Tapu, Sayı 897, 900.

(40) Biz, *Kür Boyu-Kazakları* içindeki bu "*Çavdar*" oymağının bir kolunun, XIV. Yüzyılda *Dağıstan* ile *Astarkan* arasında yaşadığını görüyoruz. *Temür* 1394 te, Hazar denizine karışan *Kuma* ırmağı başındaki "*Beş-Tag*" (rusça tercümesiyle bugün: Pyatigorsk) veya "*Beş Kend*" doğusunda "*Çavdar-Kazak vilâyeti*"ni vurup yağlamamış ve kışı geçirmek üzere "*Boğaz-i Kum*"a (Kuma, ırmağı azına) giderek, ordusu ile orada kışlağa geçmişti (N. ŞAMİ, *Zafernâme*, s. 198, 199).

Yukarıda anıldığı gibi, *I. Abbas*, 1604-1606 aralarında, Osmanlılar'a bağlılıklarından şüphelendiği "*Borçalı-Kazaklar Eli*"nin birçok oymaklarını, *Gence/Karabağ* ve *Şirvan* ülkelerine dağıtarak yerleştirdi; ve böylece, "*Dönük*" sayılan ve "serhadde güvenilmez" tanınan birçok güçlü ve kalabalık oymakları dağıttı. Bu yüzden bugün, Aras kuzeyindeki hemen her bölgede Şi'ileşmiş ve yine de "*Kazak/Kazakhlu/Kazakhlar*" adı ile tanınıp ögünen Türk toplulukları vardır. 1920 de millî Azerbaycan Hükümeti zamanında tesbit edilip,ertesı yıl neşrolunan eserde bunların yayıldığı yerler anlatılmıştır. Buna göre: "*Kazak, Gence, Cavanşir, Cebrail, Kuba, Gökçay, Lengeran* (Aras sağında) "*Ağdaş*" idarî bölgelerinde türlü boy ve oymak adları ile "*Kazaklar*" tesbit edilmiştir 42.

Kars, Akhıkelek ve *Tiflis-Borçalı*'daki "*Borçalı-Kazaklar/Karapapaklar*", yerleşik olup, ekincilikle, ve bahçecilikle uğraşan komşuları eski *Gogarlı* halkını, "*Çin-Çavat*" ve "*Gagawan*" adı ile anarak, onların yaylakçı-kışlakçı olmayışına yumuşak huyluluğuna ve daha çok inek beslemelerine, geçmişte (1122-1124 arasında Kıpçaklar gelince Hıristiyan, 1225 te Harezmsahlılar gelince Müslüman, 1239 da Cengizliler gelince yine Hıristiyan, 1295 te İlhan Gazan Han'dan itibaren İlhanlılar ile yine Müslüman, sonra yine Hıristiyan ve Osmanlılar gelince İslâm olmanın tesiriyle "Kilise ve Cämileri"ni iki kapılı ve her iki din için de kullanılabilir biçimde yaptırmalarını ima ederek) sık sık din değiştirmelerine takılıp, şöyle söylerler :

- a- *Çinçavatlar* ve *Çavakhlar*, "*Gagawan*" sayılan ödle kimselerdir.
- b- Büyük koyun sürüleri ve at yilkıları besliyemezler, ancak ineğin memesine yapışan "*İnek-Emenler*"dir.
- c- İyi keçecilik ve güzün kırkılan kuzu yünü/güzem'den şal dokuyuculuğu yapan *Çinçavat* ve *Çavakhlar*'ın erkek elbiselerinde süs olarak omuzlarında birer çizgi bulunur. Bu yüzden onlara, "*Umuzu-Elifliler*" denir.
- ç- Andederlerken, inandırmak için, "*Dinim, Çinçavat dinine dönsün ki!*" derler.

Gerçekten de biz, 1948 den beri *Ardahan-Çıldır* bölgelerinde gördüğümüz kiliseden bozma birtakım câmi ve mescidlerde, hem batıdan (kilise için) hem de kuzeyden (câmi için) yapılaşta kapı konulduğunu tesbit ettik ki, kuzey yanında Kilise çağından kalma *koç-heykelli* rahip ve beğ kabirleri bile duran *Kurtkale Bucuği*'nda *Çıldır- Yerliçayıs* (1960 tan beri yeni adı "*Kayabeyi*") adlı köydeki câmi, bunun en belirli örneğidir.

(41) *Tiflis-Altı*'nda ve *Kür* boyundaki bu "*Türk Nâhiyesi*"nin adı Selçuklular'dan önceleri de vardı. *Anı-Bagratalı* kiralı *I. Gagık* (989-1020) ölünce, büyük oğlu *Hovhannes-Sembar*: *Anı, Şirak, Aşoç'k* (eski: *Kangar'k/Arpaçayı* başları kuzeyi) ve *Borçalı-Çayı* boyundaki *Kayan* ile *Elegez-Dağı* çevresine sahip olmuştu. Bunun taht iddîacısı kardeşi *Yiğit/Kaç Aşut*, buna razı olmadı (*R. GROUSSET*, s. 541, 542). *Kayser Basil*'den yardım alıp gelen *Yiğit-Aşut*, "âsileri itaat ettirdi ve kendisi *Truk* (Türk)'ta" yerleşerek kiral oldu (*VARDAN*, LII). 1728 yılı *Tiflis vilâyeti Tahrir Defterinde* de, "*Taşir-Âbâd*" (*Taşir-Ovası*) *Nâhiyesinde* bir "*Türk—Dere*"sinden bahsediliyor.

(42) *Baku*'da "*Absarun* yarımadasında *Zırkh-Kendi* ahâlisi ve (*Gence*'de) *Kazakh Kuzâsı*'nın sâkinleri hemân *Khazarlar*'ın neslinden hesap olunurlar." Bugün "*Kazakhlar*, bütün *Azerbaycan*'a sepelenmişler; ammâ onların ekseriyeti, *Kazakh Kazası*'nda yaşamaktadır". *Azerbaycan*'daki başlıca oymakları *Kazakh, Şemşedin, Cavanşir, Cebrâil, Kuba, Gökçay, Ağdaş* ve *Lengerân* Kazalarında şu adlarla yaşarlar: 1. *Kazaklar*, 2. *Kızıl-Kazaklar*, 3. *Yığarçı Kazaklar*, 4. *Kazakhlu*, 5. *Kazakhbegli*, 6. *Şeykhli* (*Koyunlu-Şeyhli*, *Molla-Şeyhli*, *Umutlu-Şeyhli* adı ile 3 obalı), 7. *Kazakh-Rehimler*, 8. *Salahlu* (*M. Hasan VELİLİ-BAHARLI*, "*Azerbaycan*", 1921 *Baku*, s. 51-53).